

Саргаишкеев Ж.А.

ВАРИАНТ ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН ЛИНГВИСТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Саргаишкеев Ж.А.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЙ ВАРИАНТ

Динамикалуулук тилдин табиятына, маңызына тиешелүү имманенттүү касиети болуп саналат. Тилдин өнүгүүсү, тилдеги өзгөрүүлөр, жаңынын жаралышы жана анын акырындык менен тилге сиңип, өз ордун таап, эскинин такталышы же жоюлуп колдонуудан чыгуусу менен шартталат. Тил динамикалуу болуу менен бирге туруктуулук касиетине да ээ. Дал ошол туруктуулук касиетинин негизинде доор менен доорду, өткөн менен бүгүнкүнү жана келечекти, адам баласынын түрдүү муундарынын ортосундагы байланышты камсыз кылуу милдетин аткарып келе жатат. Туруктуулук менен динамикалуулук – тилдин өзүнүн табияты жана коомдо аткарган кызматы менен шартталган маанилүү касиеттери, аларсыз тил жашай жана өнүгүп өркүндөй албайт.

Тил системасында туюндуруунун, атоонун варианттуу формалары, ыкмалары орун алып, кепте реализацияланат. Бир эле маани-мазмунду туюндурган варианттык формалардын болушу, параллель жашашы жана коммуникация процессинде кызмат кылышы жандуу адабий тилдин системасына мүнөздүү, кеңири таралган кубулуш болуп эсептелет. Варианттуулук кубулушу тил системасынын бардык деңгээлдеринде – фонетикалык деңгээлде да, лексикалык деңгээлде да, морфологиялык деңгээлде да, синтаксистик деңгээлде да учурайт.

Варианттуулук, формалардын вариациялануусу – тилдин эволюциясынын объективдүү жана сөзсүз болуучу натыйжасы. Тил өтө жай, акырындап, оңой менен байкалбагандай өнүгүп-өзгөрөт, өркүндөйт. Тилде варианттуулуктун болушу максатка ылайык жана мыйзам ченемдүү, тил үчүн пайдалуу. Тилде варианттардын, параллель формалардын орун алышы тандап алуу проблемасы менен тыгыз байланыштуу, ал болсо, өз кезегинде, норма проблемасы менен ажырагыс каралат.

Варианттуулук маселеси бүгүнкү күндө илимий-теориялык жактан толук аныкталбаган, практикалык өнүктө аз изилденген маселелердин катарында турат. Себеби тилди сыпаттоо системасында варианттуулук категориясы кайсы орунду ээлейт, бул категориянын чектери, алкагы жана критерийлери кандай, варианттуулук тилге пайда келтирүүчү кубулушту же тилди булгап, ага зыян келтирчү кубулушту деген принципалдуу суроолорго так жооп алына элек.

Тилдеги варианттуулук кубулушу – тилдин ички табиятына мүнөздүү лингвистикалык кубулуш жана ал тилдин кылымдап өнүгүү процессинде эскиси колдонуудан чыгып, жаңысы жаралып, тилдин ийкемдүүлүгүн арттырууда өзгөчө орундагы тилдик факт болуп саналат.

Варианттуулук категориясы бир эле маңызды бир канча форма аркылуу туюндурууга мүмкүнчүлүк

түзөт. Тилдик маңыз кээде ар кыл формалык өзгөрүүлөр, модификациялар, кээде нормадан чектөөлөр аркылуу да туюндурулат. Изилдөөчү В. И. Кодухов белгилегендей: «... норма конкреттүү тарыхый-социалдык кубулуш катары системалык жана асистемалык фактылардын болушуна жана алардын реализацияланышына жол берет» [1].

Тилдеги ар бир элемент бир эмес, бир нече функцияга ээ боло алат, кээде бир эле функцияны бир нече элемент аткара берет. Мындай мүмкүнчүлүктөрдүн чексиз көптүгү варианттарды, анын негизинде тилдик нормалар системасын пайда кылат.

Тилдин бир эле учурда туруктуулугун жана тынымсыз кыймылда өнүгүүсүн шарттап турган норма түшүнүгү ушул варианттуулук кубулушу аркылуу мүнөздөлөт. Норма менен варианттуулук бири-бири менен тыгыз карым-катыштагы, эки жактуу көз карандылыктагы түшүнүктөрдөн: Эгерде варианттуулуктун мүнөзү тилдик өнүгүүнүн, анын функцияланышынын өзгөчөлүгүн аныктаса, норма ошол варианттардын кайсынысы өнүмдүү, келечектүү, кайсынысын колдонууга болот деген сындүү маселелерди аныктап, адабий тилдин туруктуулугун, кодификацияланышын камсыз кылат. Демек, варианттуулук маселеси адабий норма жөнүндөгү маселенин бир критерийи катары аны менен бекем байланышта аныкталышы зарыл [2].

Тилдик фактыларды, кубулуштарды варианттуулук белгилери боюнча изилдөөлөр алгач лингвистикадагы структуралистик багыттын өкүлдөрү тарабынан иштелип чыккан жана башка изилдөөчүлөр тарабынан улантылып келе жатат. Варианттуулук маселеси кийинки жылдарда көптөгөн изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратканы менен, даале болсо теориялык жактан так аныкталбаган, ал эми практикалык жактан аз иликтенген маселелердин бири болуп саналат. Азыркы мезгилге чейин эле тилдеги варианттуулук жана варианттар проблемасы жалпы теориялык, социоллингвистикалык, стилистикалык, лингвостатистикалык, колдонмо аспектилердеги изилдөөлөрдүн объектисине айланганы менен, орус тилчи-изилдөөчү К. С. Горбачевич XX кылымдын 80-жылдарында айткан “Варианттуулук проблемасы... Алигиче теориялык жактан такталбаган жана практикалык жактан толук изилденбеген бойдон калып олтурат” деген пикир бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготкон жок [3].

Кандай гана тил системасы болбосун, анда варианттардын бай катарлары кездешип, алар тилди колдонуунун тигил же бул шарттарында реализацияланат. Дублеттик элементтердин орун алышы, параллель жашоосу тилдин тарыхый өнүгүүсү менен түшүндүрүлөт. Башкача айтканда, варианттуулук тилдер менен диалектилердин өз ара байланы-

шынын, карым-катышынын, ар түрдүү мүнөздөгү ички факторлордун өз ара таасирлеринин натыйжасы болуп саналат. Көп учурда сырткы, тилдик эмес себеп факторлордун таасири аркасында жүргөн өзгөрүүлөр тилдеги ички өзгөрүүлөрдүн жаралышын шарттайт. Мунун натыйжасында тилде, салыштырмалуу айтканда, “чынжыр реакциясы” жүрүп, тилдик айрым элементтердин пайда болуусу, өзгөрүп кетүүсү же жок болуусу ишке ашат. Бул жөнүндө изилдөөчү В. Г. Костомаров: “Өнүгүү процесси дублеттик формаларды жаратып, туура жана туура эместин ортосундагы карым-катышты өзгөртүп турат” деген пикири жүйөлүү болуп саналат [4].

Тил үзгүлтүксүз эволюциялык кыймылдагы объект. Ошондуктан варианттуулук, варианттардын атаандаштыгы - тилдин өнүгүүсүнүн негизги тенденцияларынын бири, норма түшүнүгүнүн диалектикалык теориясын түзүүдөгү зарыл звенолордон болуп саналат.

Варианттуулук туюндуруунун тигил же бул каражаттарын аң-сезимдүү же интуициялык мүнөздө тандап алып, аны практикада колдонуудан пайда болот. Тандап алуу үчүн, тандалып алынуучу варианттардын болуусу зарыл. Мындай шартта варианттуулук категориясы келип чыгат. Варианттуулук категориясы - функциясы мааниси жактан окшош, бирдей, формалык жактан айырмачылыкка ээ болгон элементтердин тилде реалдуу түрдө катар, параллель жашоосун, алардын таралуу, колдонулуучу процесстерин чагылдырып берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Варианттуулук – тилдик норманын логикалык негиздеринин бири. Варианттуулуктун мүнөзү тилдик норманын спецификасын аныктайт, норма мүм-

күн болгон, жол берилген варианттардын саны менен түрлөрүн аныктап, алардын колдонулушун жөнгө салат.

Өзгөрүүлөр иновациялар тилде адегенде нормативдүүлүктүн варианты катары кызмат кылат, белгилүү бир убакыттан кийин тилдик жамаат ал өзгөрүүнү, инновацияны же жаңы форманы “кабыл алган соң, ал буга чейин колдонулуп келген форманы акырындап сүрүп чыгарат, да өзү нормативдүү мүнөзгө ээ болуп калат.”

Варианттуулук дегенибиз – белгилүү бир мезгилде жана көп учурда белгилүү бир стилдин алкагында, тилдин чегинде бирдей мааниге ээ, бирдей функционалдык милдет аткарган, тең укуктуу, эркин вариациялануу мүмкүнчүлүгүнө ээ жана бири-бирине карата кошумча маалымат бере албаган параллель формалардын катар жашоосу. Варианттуулук тилдин өнүгүп өркүндөө, өзгөрүү процессинде пайда болуп, анын бир учурдагы абалын экинчи бир мезгилдеги өнүгүүсүнөн айырмалайт [5]. Варианттуулук кубулушу тилдик эволюциянын натыйжасы болгону менен, өзүнүн багыты боюнча азаюу кыскаруу тенденциясына ээ кубулуш болуп саналат.

Адабияттар

1. Кодухов В. И. Общее языкознание. – М.: Просвещение 1974, стр. 172.
2. Мусаева Т. С. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн формалык варианты. – Бишкек, 1987. с. 22.
3. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. – М., 1978, стр. 3.
4. Костомаров В. Г. Введение в языкознание. – М., 1960, стр. 12.
5. Мусаев С. Ж. Кеп маданияты жана норма. – Бишкек, 1999. стр.153.